HAYDARPAŞA TIBBİYESİNİN GEÇİRDİĞİ İÇ MEKAN DÖNÜŞÜMLERİ (1895-1933)

Inner space Modifications of Haydarpaşa Medical School (1895-1933)

Dr. Elif GÜLTEKİN

ORCID No: 000-0002-3241-2347

Sağlık Bilimleri Üniversitesi

Öz: Sultan II. Abdülhamid döneminde inşa edilen Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane binası, Osmanlı Devleti'nin tıp okulu olarak yapılmış ve kullanılmış ilk binasıdır. Bulunduğu konum nedeniyle Haydarpaşa Tıbbiyesi olarak isimlendirilen bina, inşa edildiği günden bu yana, tıp eğitiminde yapılan ıslahatlar ve binanın tıp eğitimi dışında kullanımı gibi sebeplerle defalarca iç mekan değişikliğine uğramıştır. Bu çalışmanın amacı, açıldığı günden bu yana binanın geçirdiği iç mekan değişikliklerini tespit etmek, binada gerçekleşmiş olan bir çok tarihi olayın mekanlarıyla buluşmasını sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Tıbbiye, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane, Haydarpaşa, Rieder Paşa, Cemil Topuzlu

Abstract: The Medical School in Haydarpaşa was the first building in the Ottoman Empire, which was built and used as a medical school. The building, which is referred to as Haydarpaşa Tıbbiyesi due to its location, has undergone inner space modifications many times since its construction because of reforms of medical education and the due to different uses. This study aims to determine these modifications and the places of the important historical cases, which were in this building occurred.

Keywords: Tıbbiye, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane, Haydarpaşa, Rieder Paşa, Cemil Topuzlu

Giriş

Osmanlı Devleti'nde modern tıp eğitiminin başladığı 1827 yılından itibaren, konak, saray ve kışlalardan devşirme mekanlar tıp okulu olarak kullanılmıştır. Bu durum Sultan 2. Abdülhamid döneminde değişmiş ve modern bir tıp eğitiminin gerektirdiği tüm koşulları sağlayan, yeni bir tıp okulu yapımına karar verilmiştir. Yeni tıp okulunun yapılacağı yer ise Haydarpaşa Asker Hastanesi (günümüzde Abdülhamid Han Eğitim ve Araştırma Hastanesi) ile Selimiye Kışlası arasındaki Haydarpaşa çayırı olarak belirlenmiştir.¹

¹ Nil Sarı, Burhan Akgün, Haydarpaşa'da Abidevi Eser: Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2015, 219, s. 139-158.

Mimar Alexandre Vallauray ile Raimondo d'Aranco'nun planları doğrultusunda Haydarpaşa'da inşa edilen yeni Tıbbiye binasının² yapımına 11 Şubat 1895 tarihinde gerçekleşen temel atma töreni ile başlanmış³, binanın açılışı 6 Kasım 1903 tarihindeki görkemli tören ile gerçekleştirilmiştir. Bulunduğu konum nedeniyle Haydarpaşa Tıbbiyesi olarak isimlendirilen okul⁴ 1933 yılına kadar tıp okulu olarak hizmet vermeyi sürdürmüştür.

Haydarpaşa Tıbbiyesi, gerek tıp eğitiminde yapılan ıslahatlar, gerekse binanın kullanım amacındaki dönüşümler nedeniyle günümüze pek çok iç mekan değişiklikleri geçirerek ulaşmıştır. Bugünse Sağlık Bilimleri Üniversitesi'nin Haydarpaşa Kampüsü olarak hizmet vermekte olan tarihi Tıbbiye binası, uzun yıllar sonra tıp okulu olma özelliğine yeniden kavuşmak üzeredir. Henüz devam eden restorasyon süreci, okulun asli özelliklerine döndürebilmesi için önemli bir fırsat durumundadır.

Bu çalışmanın amacı, açıldığı günden bu yana binanın geçirdiği iç mekan değişikliklerini tespit etmek, binada gerçekleşmiş olan bir çok tarihi olayın mekanlarıyla buluşmasını sağlamaktır. Çalışmanın kaynaklarını Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi belgeleri ve dönemin tanığı olan isimlerin anıları ile yazdıkları makaleler oluşturmaktadır.

1. Haydarpaşa Tıbbiyesinin 1895-1908 Yılları Arasındaki Durumu

Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiyye-i Askeriyye-i Şahane binasının ilk iç mekan tasarımını Dr. Robert Rieder gerçekleştirmiştir. Binanın inşa sürecinin devam ettiği 1898 yılında, tıp eğitimini ıslah etmesi için Almanya'dan davet edilen Rieder, binanın iç tasarımını yaparken modern bir tıp eğitiminin gerektirdiği koşulları sağlamaya önem vermiştir.⁵ Rieder, öngördüğü ıslahatlar çerçevesinde Mekteb-i İdadi-i Tıbbiye (Tıp Lisesi)'nin, Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane ile aynı çatı altında eğitim almasını uygun görmüş,⁶ binanın deniz tarafına bakan ön cephesi ile yan kanatlarını bu iki okul öğrencilerinin kullanımına ayırmıştır.⁷ Bina, koridorların orta hattında bulunan kapılarla iki bölüme ayrıldığından, iki okulun kendilerine ait yönetim, giriş kapısı, derslikler, yatakhane ve yemekhanelerini aynı çatı altında tamamen ayrı konumlandırmakta zorluk çekmemiş; Tıp Lisesi'ne ait bölümleri binanın Haydarpaşa Asker Hastanesi (günümüzde Sultan Abdülhamid Han Eğitim ve Araştırma Hastanesi) tarafına, Tıbbiye'ninkileri ise Selimiye Kışlası tarafına yerleştirmiştir. Binanın Çamlıca'ya bakan arka cephesindeki üç bağımsız bloğu da idari birimler olarak tasarlamıştır.⁸ (RESİM 1)

Rieder, topografyaya uygun olarak inşa edilen Haydarpaşa Tıbbiyesinin ön (deniz) cephesinde bulunan beş katını ve arka (Çamlıca) cephesinde bulunan üç katını kullanım amaçları doğrultusunda ise yatay olarak bölümlendirmiştir. (RESİM 2) Rieder'in tasarımına göre binanın ikinci bodrum katı teneffüshanedir.⁹ Öğrenciler bu katta, doğrudan bahçeye bağlanan tek kişilik odalar, dinlenme odaları, hasta odaları ve okuma odalarına sahip olacaklardır. Bu katın yan kanadında ise okulun matbaası yer alacaktır.¹⁰

² Galib Ata Ataç, *Tıp Fakültesi, (Tıp Eğitimi Tarihçesi)*, Trans.: Cem Hakan Başaran, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2017, s.129.

³ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) Yıldız Perakende Evrakı, Zaptiye Nezareti Maruzat (Y.PRK.ZB.), 15/20, 11 Şubat 1895 (1312.Ş.15).

⁴ Sarı, Akgün, agm.

⁵ Robert Rieder, *Für die Türkei Band II*, Verlag von Gustav Fisher in Jena, 1904, s. 5.

⁶ Age, s. 7.

⁷ Age, s. 14.

⁸ Age, s. 12-16.

⁹ Besim Ömer, "Mekteb-i Tıbbiyye-i Şahane", *Nevsal-i Afiyet* 3, Matba'a-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1903. s. 47-69.

¹⁰ Rieder, age, s. 12-16.

Birinci bodrum kat, binanın her iki yanındaki simetrik yapılara koridorlar aracılığı ile bağlantısı olan kattır. Rieder, bu iki yapıdan Selimiye Kışlası tarafındakini mutfak, Haydarpaşa Asker Hastanesi tarafındakini çamaşırhane olarak tasarlamıştır. Çamaşırhane binasının hemen yanında hamam olduğundan çamaşırhanenin ihtiyaç duyduğu sıcak su buradan kolaylıkla temin edilebilecektir. Benzer şekilde işlevselliği önceleyerek yemekhaneleri de mutfak binası ile doğrudan bağlantısı olan birinci bodrum kata yerleştirmiştir.¹¹

Binanın zemin katını ise dersliklere ayırmıştır. Böylece öğrenciler binanın arka cephesindeki kapılardan içeri girdiklerinde doğrudan dersliklerine ulaşabileceklerdir. Bu katın Haydarpaşa Asker Hastanesi tarafındaki yan kanadında Tıp Lisesi'nin derslikleri, Selimiye Kışlası tarafındaki yan kanadında Tıbbiye'nin derslikleri, deniz tarafına bakan ön cephesinde Tıp Lisesi'nin fizik ve kimya laboratuvarları, ön cephenin köşe bölümlerinde de fizik ve kimya amfi tiyatroları yer alacaktır.¹² (RESİM 3) Birinci kat ve çatı katında ise yatakhaneler bulunacaktır. Rieder özellikle çatı katını, geniş olması, yüksek ve ferah bir depolama alanı sunmasından dolayı yatakhane için son derece uygun bulmuştur.¹³

Rieder'in planlarında tuvaletler, hijyenik kaygılar nedeniyle, binanın arka cephesinde bulunan ve her katta ana binaya koridorlarla bağlantılı olan üç köşeli küçük ek binalara yerleştirilmiştir. Arka cephenin köşe alanları hizmetliler, memurlar ve nöbetçilerin kullanımına ayrılmış, yine arka cephedeki üç bloktan ikisinin tıbbiye ve tıp lisesinin idari birimleri tarafından kullanılması tasarlanmıştır. Ortadaki bloğun ise kullanım amacına değinilmemiş, sadece padişahın kullanımına ayrılmış bir temsil odasının yeri gösterilmiştir. Ayrıca bu planda okulun camisi deniz tarafındaki ön cephenin tam ortasında, zemin kat ve birinci katı kapsayacak şekilde konumlandırılmıştır.¹⁴

Tıp eğitiminde öngördüğü ıslahatlar çerçevesinde uygulamalı derslere son derece önem veren Rieder, anatomi, histoloji, patolojik anatomi, bakteriyoloji, hijyen dersleri için gereken derslik ve laboratuvarları ana bina yakınında inşa edilecek ayrı bir pavyonda kurmayı planlamıştır.¹⁵ Rieder'in kocaman bir bina içerisine tıp okulunun uygulama alanlarını yerleştiremeyerek uygulama dersleri için ayrı bir bina tasarlaması eleştirilmiş ve ana bina içine tüm bölümleri yerleştirmesi talep edilmişse de, Rieder, okulun salonlarını daha küçük alanlara bölmeyi modern bir tıp eğitimi açısından uygun bulmamıştır.¹⁶ Okulun klinik uygulamaları için de iki katlı, on beş pavyondan oluşan, içinde amfileri, cerrahi salonları, hoca ve asistan odaları yer alacak bir hastane tasarlamıştır.¹⁷ (RESİM 4) Ancak Haydarpaşa'daki yeni tıbbiye, uygulamalı dersler pavyonunun inşasına hiç başlanamadan ve kliniklerden sadece iki tanesi tamamlanmış olduğu halde, 6 Kasım 1903¹⁸ tarihinde, padişahın katılımı ve dualar eşliğinde yapılan tören ile açılmıştır. 1904 yılının Şubat ayında başlayan yeni öğretim yılında¹⁹ Kuleli'deki Askeri Tıp Lisesi'nin 500 öğrencisi ile Demirkapı'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane'nin 700 tıp öğrencisi burada eğitim görmeye başlamışlardır.²⁰

¹¹ Rieder, *age*; Besim Ömer, agm, s. 47-69.

¹² Rieder, *age*; Besim Ömer, agm.

¹³ Rieder, *age*; Besim Ömer, agm.

¹⁴ Rieder, *age*.

¹⁵ *Age*.

¹⁶ *Age*.

¹⁷ *Age*.

¹⁸ Robert Rieder, "Medizinische Reformbestrebungen der Türkei. Zur Eröffnung der neuen Militäer-Medizinschule in Haidar Pascha", *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 1903(50): 956-959; Rieder, *age*, s. 3.

¹⁹ Rieder, agm.

²⁰ Rieder, *age*, s. 7.

Rieder aslında, mevcut eksiklikler nedeniyle başlangıçta sadece tıp lisesi son sınıf öğrencilerinin burada eğitime başlamasını, kademeli olarak her yıl tıp lisesinden bir sınıfın daha Haydarpaşa'ya nakledilmesini önermiştir. Çünkü binanın mevcut hali ancak tıp lisesinin teorik ders ihtiyacını karşılayabilecektir. Tıbbiye'nin ise, tüm lise Haydarpaşa'ya nakledildikten ve lise eğitiminin tamamını Haydarpaşa'da almış mezunlar verildikten sonra buraya taşınmasını tavsiye etmiştir. Böylece Rieder'in tıp eğitiminde yaptığı ıslahat çerçevesinde, uygulama ağırlıklı bir eğitim için gerekli ek binaların yapımı tamamlanmış olacak, yeni tıp eğitiminin gerektirdiği alt yapıya sahip öğrenciler de tıp lisesinden mezun olmuş olacaklardır.²¹ Ancak bu kademeli geçiş tavsiyesi dikkate alınmamış, yeni eğitim müfredatı için gereken derslik ve laboratuvarları bırakın, uygun ders kitapları ve materyaller bile mevcut olmamasına rağmen tüm öğrenciler bir gecede Haydarpaşa'ya nakledilmiştir. Böylece Rieder'in tıp eğitiminin ıslahı için yaptığı çalışmalar, kendi ifadesiyle, "heba" olmuştur. Rieder daha sonra yazdığı anılarında Haydarpaşa Tıbbiyesinin şekillendirilmesine yeterli katkısının olamadığını, sadece binanın bir kılla olmasını engellediğini söyleyecektir.²²

Besim Ömer, Haydarpaşa Tıbbiyesi açıldıktan kısa bir süre sonra yazdığı ve Nevsal-i Afiyet'in üçüncü cildinde yayınlanan bir makalesinde okulun iç mekanının nasıl kullanıldığı hakkında ayrıntılı bilgiler paylaşmıştır. Bu bilgilere göre, her katta bulunan on büyük ve iki küçük salon, bazı değişiklikler olsa da, Rieder'in planlarına oldukça paralel kullanılmış; ikinci bodrum kat teneffüshaneye, birinci bodrum kat yemekhanelere, zemin kat dersanelere, birinci kat ve çatı katı yatakhanelere tahsis edilmiştir. Derslikler katının deniz cephesinde, caminin iki yanında yer alan kısımlar da Rieder'in planında olduğu gibi kimya laboratuvarları ile fizik-zooloji-botanik (ulum-ı tabiiyye) laboratuvarları olarak kullanılmıştır.²³

Besim Ömer makalesinde, Rieder'in planında yer almayan başka ayrıntılara da yer vermiştir. Buna göre binanın deniz cephesinin orta hattında bulunan mermer merdivenlerden giriş yapıldığında büyük bir kabul salonuna girilmektedir. Kabul salonunun üstüne tekabül eden iki kata 400 m² büyüklüğünde Arap mimarisi tarzında bir cami inşa edilmiştir. Caminin ortası açık, tavanları basık kubbe tarzındadır. Pencereleri 12 m büyüklüğündedir. Duvar ve tavanları kalem ustaları marifetiyle tezyin ve tezhib edilmiştir. Caminin üstünde bir salon daha bulunur ve bu bölümün en üst kısmında iki adet kule mevcuttur. Bu kulelere biri alafranga, biri alaturka tarzda iki adet saat yerleştirilmiştir. Binanın derşane ve yatakhane katlarında zemin ahşaptır ve bu döşemeler demir potreller ile bunların aralarındaki tuğla kemerler üzerinde lambalı tahtalardan oluşmaktadır. Yemekhane katındaki salonlar ile koridorların zemini beton üzerine çimento, teneffüshane katının zemini ise asfaltdır. Derşane katının tavanları yirmi beş santimlik potreller ile bunları takviye eden göğüsleme potrellerden oluşmaktadır. Pencerelerin demir çerçeveleri Viyana'dan getirtilmiştir. Tuvaletlerin üst kısmında hava akışı için küçük kuleler yer almakta, mutfak olarak kullanılan binada ayrıca aşçı odaları, ambar ve kiler bulunmakta; mutfakta alaturka ve alafranga ocaklar, çamaşırhanede son model çamaşır makineleri kullanılmaktadır. Çamaşırhanenin üst katı ise teşrihane olarak işlevlendirilmiştir.²⁴

Besim Ömer paylaştığı bilgiler ile arka cephedeki (Çamlıca tarafı) üç bloğun kullanımını da aydınlatmaktadır. Bu cephedeki Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'ye tahsis edilmiş olan orta blok, Hereke ve Bilecik'ten getirilen renkli taşlarla yapılmış sütun ve başlıklarla, üst kısma yerleştirilmiş Osmanlı arması ve tepesindeki küçüklü büyüklü kubbelerle süslenmiştir. Orta bloğun ceviz ağacından imal edilmiş büyük kapısından girildiğinde geniş bir kabul salonuna

²¹ Age, s. 27.

²² Age, s. 29.

²³ Besim Ömer, agm, s. 47-69.

²⁴ Agm.

girilmektedir. Salonun iki tarafında altı adet oda bulunmaktadır. Kabul salonunun ortasında ve giriş kapısının karşısında bulunan, Avrupa'dan getirtilerek yine Avrupalı sanatkarlar marifetiyle yerine yerleştirilmiş olan büyük ve süslü merdivenlerle üst kata çıkılmaktadır. Bu merdiven, yirmi altı basamak çıktıktan sonra sağa ve sola yirmi üçer basamaklı iki merdivene ayrılmaktadır. Merdivenler ile ulaşılan üst katta altı oda ve padişahın hususi odası bulunmaktadır.²⁵

Arka cephenin sağında bulunan bloğun giriş katında mektebin eczanesi, ecza deposu ve laboratuvar; ikinci katta Tıbbiye Nezareti, müşiriyet, mektep müdüriyeti, ders nezareti, kitabet odaları yani sekreterlikler; üçüncü katta tahrirat, muhasebe, sicil, diploma kitabeti ve vezne odaları yer almaktadır.⁵ Arka cephenin solunda bulunan bloğun giriş katı dahiliye zabitanına, üst katları ise tıp lisesi (Mekteb-i İdadi) yazı işlerine tahsis edilmiştir. Arka cephedeki köşe alanlardan Haydarpaşa Asker Hastanesi tarafındaki kısım lise öğretmenlerinin; Selimiye Kışlası tarafındaki kısmın alt katı Tıbbiye hocalarının, üst katı ise okulun dahiliye müdüriyetinin, binbaşılarının ve askeri muhasebenin kullanımındadır.²⁶

Rieder'in de söylediği gibi ne yazık ki Doğu'da bir kurumun açılışının yapılmış olması onun tamamlanmış olduğu anlamına gelmemekte, daha sonra yıllarca yorucu işler devam etmektedir. Haydarpaşa Tıbbiyesi açılmış olsa da eksikliklerin tamamlanması için uzunca bir süre daha çalışmalar sürdürülmüştür. Örneğin okulun suyu 1904 yılında bağlanmıştır.²⁷ 1905 yılında camisi 32.902 kuruş harcanarak, 1092 endâze halı ve kapı aralığına 3,5 m. muşamba ile tefriş edilmiştir.²⁸ Bina açıldığında havagazı ile değil ispiroto lambaları ile aydınlatılıyor olduğundan,²⁹ çoğu aletin havagazı ile çalıştığı kimyahanede uzunca bir süre aksaklıklar yaşanmıştır. Kimyahane için gerekli kimya ocakları, çini örtülü masalar, ecza ve aletlerin muhafazası için cam dolaplar ancak 1905 yılı sonunda tamamlanmıştır.³⁰ Ana binanın yakınında ayrı bir bina olarak yapılması planlanan teşrihhanenin ve uygulamalı derslerin yapılacağı pavyonun inşasına ise maddi olanaksızlıklardan dolayı hiçbir zaman başlanamamıştır. Uygulama hastanesinin eksik kısımlarının tamamlanması da Cemil Topuzlu'nun cerrahi kliğini dışında mümkün olmamıştır.

2. 1908-1933 Yılları Arasında Haydarpaşa Tıbbiyesinin Durumu

1908 yılında 2. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından Haydarpaşa Tıbbiyesinde yeni bir dönem başlamıştır. Meşrutiyet ile birlikte tıp lisesi lağvedilmiş, Sivil Tıbbiye fakülte ismini alarak Darülfünun'a bağlanmıştır. 1909 yılında ise bütçe müzakereleri sırasında Askeri Tıbbiye ile Sivil Tıbbiye birleştirilmiş, bu iki okul birlikte Darülfünun Tıp Fakültesi adı altında Haydarpaşa'daki binada eğitim görmeye başlamışlardır. Okulun ilk dekanı Cemil Topuzlu olmakla beraber, askeri öğrenciler askeri disiplin kurallarına uymayı sürdürmek durumunda olduklarından, onların disiplinini takip edecek ayrı bir idare mevcudiyetini korumuştur.³¹

Askeri öğrenciler bu dönemde de sivil öğrencilerden farklı olarak yatılı okumaya devam etmişlerdir. Bu nedenle okulun iç mekanında yeni bir düzenlemeye gidilmiş, okulun bir bölümü askeri öğrencilerin pansiyon ihtiyaçlarına tahsis edilmiştir. Okul binasının Haydarpaşa Asker Hastanesi tarafındaki yan cephesi, Marmara Denizi'ne bakan cephenin cami sonuna kadar olan kısmı ve kara cephesindeki sol yan bloktan oluşan üçte birlik kısmına askeri öğrencilerin

²⁵ Agm.

²⁶ Agm.

²⁷ Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi İkinci Cilt*, İstanbul, 1976, s.115.

²⁸ BOA, Y. MTV, 272/19, 12 Mart 1905 (5 Muharrem 1323).

²⁹ BOA, BEO, 2355/176564, 22 Haziran 1904 (8 Rabiulahir 1322).

³⁰ BOA, BEO, 2355/176564.

³¹ Özbay, *age*, s.117.

yatakhaneleri ve etüt odaları (amfili müzakere salonları) yerleştirilmiştir. Hatta bu alan duvar örülerek derslik ve laboratuvarların olduğu diğer kısımlardan tamamen ayrılmıştır.³² (RESİM 5)

İki tıp okulunun birleşmesi ile birlikte Haydarpaşa'daki tıp okulunun ilk dekanlığını üstlenen Cemil Topuzlu, Haydarpaşa'daki tıbbiyenin o güne kadarki eksikliklerini tamamlamak üzere büyük gayret göstermiştir. Aydınlatma ve ısıtma tesisleri ilkel durumda olan okula havagazi bağlanmasını sağlamıştır.³³ Oda ve salonların tavanları çok yüksek olduğu için sobayla ısınmayan okula 1910 yılında kalorifer yaptırmıştır.³⁴ Mutfak-kiler-ambar olarak kullanılan yan binayı Avrupa'da bile benzerlerine az rastlanacak modern bir teşrihhaneye çevirmiştir. Bu teşrihhanede yirmi adet teşrih masası, bir anatomi amfisi ve alt katında bir kadavra havuzu kurmuştur.³⁵ Çamaşırhane olarak kullanılan yan bina ise mutfığa dönüştürülmüştür.³⁶ Okulun Selimiye Kışlası'na bakan kısımlarındaki yatakhanelerin Haydarpaşa tarafına bakan kısma taşınmasıyla boşalan koğuş ve odaları hayvanat, nebatat, patolojik anatomi, histoloji laboratuvarları ile ders salonlarına dönüştürmüştür.³⁷ Önceden hocaların altlarında oturacakları iskemleler, çalışacakları masalar bile yokken, laboratuvarları Avrupa'dan getirtilen malzemeler ve 200 adet mikroskop ile donatmıştır.³⁸ Amfileri bulunmayan dersliklere amfiler yaptırmış, klinik binalarının yapımı bir türlü tamamlanmadığından okulun bazı kısımlarında sekizer-onar yataklı küçük hastaneler açmıştır. Bu arada Amerikan Koleji'nin tıp kısmı lağvedilmiş, eşyaları ve tıbbi aletleri vakıf olduğundan Haydarpaşa Tıbbiyesine bağışlanmıştır. Böylece okulun sahip olduğu imkanlar biraz daha genişlemiştir.³⁹

Cemil Topuzlu'nun dekanlığı döneminde modern derslik ve laboratuvarlara kavuşan, nispeten klinik ihtiyaçları karşılanan okulun bu döneminde eğitim almış olan Dr. Saadi Nazım Nirven ve Feridun Frik, *Dirim Dergisi*'nde yayımlanan makalelerinde okulun yerleşim planı hakkında kapsamlı bilgilere yer vermektedirler. Bu bilgilere göre okulun Çamlıca'ya bakan arka cephesindeki üç bloktan Haydarpaşa Asker Hastanesi tarafındaki blok, askeri tıbbiyelilerin idari birimlerine ayrılmıştır. Bu bloktaki giriş kapısından girildiğinde bloğun zemin katında solda subay odaları, sağda ise bekleme odası, elbise emini odası ile her iki tarafta karşılıklı nöbetçi subay odaları yer almaktaydı. Ana binaya geçildikten sonra hemen sağ tarafta askeri tıbbiyenin kullanım alanını sağdaki derslik kısmından ayıran bir duvar bulunmaktaydı. Sola doğru devam edildiğinde arka cephenin köşesinde kalan alanda kalem odaları mevcuttu. Ardından tuvaletleri geçip biraz ilerleyerek Haydarpaşa Asker Hastanesi'ne bakan yan koridora geçildiğinde birinci, ikinci ve üçüncü sınıfların amfili müzakere salonlarına ulaşılmaktaydı. Denize bakan ön cephenin köşesindeki alan kütüphane idi. Deniz cephesinde ise dördüncü ve beşinci sınıfların amfili müzakere salonları yer almaktaydı. Bu katın üstünde Çamlıca'ya bakan köşede yine müdür odası ve kalem odaları mevcuttu. Haydarpaşa Asker Hastanesi ve Marmara Denizi'ne bakan koridorları ise ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sınıfların yatakhaneleri çevrelemekteydi. Birinci sınıfların yatakhaneleri çatı katındaydı. Çatı katında ayrıca

³² Süheyl Ünver, "Mülkiye Tıbbiyesinin Tıp Fakültesi Adını Alması ve Askeri Tıbbiye İle Birleşmesi", *Dirim*, 1972, 11, s. 518-522.

³³ Özbay, *age*, s.115.

³⁴ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Döneminde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982, s.101; Özbay, *age*, s.115.

³⁵ Ünver, *agm.* s. 518-522.

³⁶ Ünver, *agm*; Özbay, *age*, s.117.

³⁷ Özbay, *age*; Ünver, *agm*.

³⁸ Topuzlu, *age*, s. 101; Özbay, *age*, s.115.

³⁹ Topuzlu, *age*; Özbay, *age*, s.109.

öğrencilerin kodes ismini verdikleri, “adi veya riya zi suçlar” işlemiş askeri öğrencilerin kapatıldığı, sekiz bölme ye ayrılmış bir disiplin hapishanesi bulunmaktaydı.⁴⁰

Bu iki makalede yazılanlardan anlaşıldığına göre bu dönemde idari blokların kullanımında da değişiklik olmuştur. Okulun Çamlıca tarafına bakan arka cephesindeki orta bloğun büyük kapısından girildiğinde soldaki odalar eczaneye, sağdaki odalar ise ofislere ayrılmıştı. Buranın ikinci katının askeri tıbbiyeye bakan tarafında dekan (*fakülte reisi*) odası, müderrisler toplantı odası ve genel sekreter (*katib-i umumi*) odası, karşı tarafta kalem odaları, caddeye bakan ön kısımda ise Padişah için hazırlanmış özel oda yer almaktaydı.⁴¹

Daha önce eczane ve laboratuvarların bulunduğu, okulun arka cephesindeki sağ bloğun giriş katına kulak-burun-boğaz kliniği yapılmıştı. Eczane ve laboratuvarlar ise yukarıda belirtildiği gibi ortadaki bloğun giriş katında soldaki odalara taşınmıştı.⁴² Ana binaya geçildikten sonra koridorun sonunda yer alan ve Selimiye Kışlası’na bakan köşe alan da cildiye ve çocuk hastalıkları kliniklerine dönüştürülmüştü. Ardından tuvaletlere açılan koridor geçilerek ulaşılan Selimiye Kışlası’na bakan koridorlarda adli tıp (*tıbb-ı kanuni*) salonu, birinci ders hane amfisi ve onun yanında botanik (*nebatat*) laboratuvarları sıralanmaktaydı. Bu koridorun sonunda ve denize bakan cephenin Selimiye Kışlası’na bakan köşesinde fakülte kitaplığı vardı. Buradan başlayan deniz cephesindeki koridora ikinci ve üçüncü ders hane nin kapıları açılmaktaydı.⁴³

Amfilerin üst katına çıkıldığında, deniz cephesinde ikinci ve üçüncü amfilerin üstüne denk gelen kısımda parazitoloji-zooloji (*hayvanat*) ve fizik (*hikmet*) laboratuvarları, kütüphanenin üstüne denk gelen köşe alanda konferans salonu bulunmaktaydı. Öğrencilerin, özellikle klinikten gelen hocaların bazı derslerini konferans salonunda dinledikleri oluyordu. Selimiye Kışlası’na bakan koridora geçildiğinde patolojik anatomi (*teşrih-i marazi*) ile yanında histoloji ve embriyoloji laboratuvarları yer almaktaydı. Köşede, çocuk ve cildiye kliniklerinin üstüne denk gelen kısımda kadın doğum kliniği, Çamlıca tarafına bakan cepheye geçildiğinde kulak-burun-boğaz kliniğinin üstüne denk gelen, daha önce idari birimlerin bulunduğu kısımda ise tedavi ve farmakodinami kliniği yer almaktaydı.⁴⁴

Histoloji laboratuvarı ile kadın-doğum servisi arasında kalan merdivenlerden çatı katına çıkıldığında sağ tarafta nöroloji (*asabiye*), sol tarafta psikiyatri (*akliye*) klinikleri vardı. Çatı katının denize bakan cephesinde evvelce bulaşıcı hastalıklara ayrılmış olan kısım bulunmaktaydı. Burası aileleri Anadolu’da bulunan ve kalacak yerleri olmayan sivil öğrencilerin konakladığı bir yatakhane ye dönüştürülmüştü.⁴⁵

Birinci bodrum katta amfilerin alt hizasında laboratuvarlar, askeri tıbbiyelilerin kaldığı kısmın alt hizasında ise yemekhaneler bulunuyordu. Yemekhanelerdeki uzun masalar sınıflara göre ayrılmıştı. Ayrıca bu katın Selimiye Kışlası cephesine bakan köşesinde Makaryus adlı bir Rum’un işlettiği bir kantin vardı. Öğrenciler burada kendilerine ayrılan yerlerdeki kanepelerde oturarak saygı seremonisine riayet ediyorlardı. Kot farkından dolayı buradan Selimiye Kışlası’na bakan koridora yarım merdiven ile iniliyordu. Bu koridorda farmakoloji (*ispençiyari*) laboratuvarı ve fizyoloji laboratuvarı yer alıyor, merdiven yanındaki koridordan anatomiye ait olan ek binaya geçiliyordu. Denize bakan cephe, kimya laboratuvarı, halk sağlığı

⁴⁰ Saadi Nazım Nirven, “Türk Hekimliğinde 140. Yıl Dolayısıyla”, *Dirim* 1968, 1-2, s. 297-300; Feridun Frik, “Haydarpaşa Tıp Fakültesi”, *Dirim* 1980, 9-10, s. 248-250.

⁴¹ Nirven, agm; Frik, agm; Özbay, age, s.151.

⁴² Doğan Üvey, “Darülfünun-u Osmani Tıp Fakültesi Eczahanesi (Haydarpaşa Tıp Fakültesi Eczahanesi) (1903-1933)”, *Dirim*, 1999, 7-8, s.210-214.

⁴³ Nirven, agm, s. 297-300; Frik, agm, s. 248-250.

⁴⁴ Nirven, agm; Frik, agm.

⁴⁵ Nirven, agm; Frik, agm.

(*hıfzıssıhha*) ve bakteriyoloji laboratuvarları ile sona eriyordu. Bu katta yer alan ikinci bir salonda ise Cemil Topuzlu'dan sonraki dekan Doktor Adnan (Adivar?) zamanında bir dans salonu açılmıştı. Salonda bir de piyano bulunuyordu.⁴⁶

İkinci bodrum katta mutfak, çamaşırhane ve terzi odası vardı.⁴⁷ Bu dönemde ikinci bodrum katta okulun matbaasının hala mevcudiyetini koruyup korumadığını elimizdeki verilerden öğrenememekteyiz. Ancak teneffüşhaneler varlığını korumaktaydı.⁴⁸ Binanın dışındaki hamamda her sınıf için giyinme-soyunma yerleri ve kurnalar ayrılmıştı.⁴⁹ Okulun ön ve arka bahçelerinde yer alan çamlar ile palmiye ağaçlarının ve havuzun da o zamanlar var olduğu incelediğimiz kaynaklardan anlaşılmaktadır.⁵⁰

1914 yılında okula ilk kez telefon bağlanmıştı. Bu gelişmenin sevinci kısa sürdü ve aynı yıl Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle, tıbbiyeliler zaman zaman silah altına alınmaya başladılar. 1915 yılında okul binası tamamen savaşta yaralananların tedavilerinin yapıldığı bir mecruhin hastanesi olarak hizmet verdi. Bu nedenlerle savaşın bittiği 1918 yılına kadar bazı dönemlerde eğitime ara verilmesi gerekmiştir.⁵¹

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılmasının ardından 16 Mart 1919 tarihinde İstanbul tamamen işgal orduları emrine girmiş, kısa bir süre sonra Tıbbiye binası da İngilizler tarafından karargah olarak seçilmiştir. İngilizler, askeri tıbbiyelilerin yatakhanelerine, çalışma odalarının olduğu bölüme ve binanın arka cephesindeki idari kısımların tamamına yerleşmişlerdir. Hatta kalorifer dairesinin yakınındaki kömür depolarına, yemekhanenin yarısına el koymuşlardır. Tıbbiyeliler eğitimlerine okulun Selimiye Kışlası'na bakan 2/3'lük kısmında devam etmek zorunda kalmışlardır.⁵² Ancak İngilizler akşamları sinema izlemek bahanesiyle, Pazar günleri ise ayın yapma arzusuyla birinci ve ikinci sınıf dersliklerinin kullanılmasını yasaklamışlardır.⁵³ Arka cephedeki orta bloğun sol cenahındaki eczane ve laboratuvarın yanındaki odaya bando kurmuşlar, burada icra ettikleri müzik nedeniyle okulda ders yapılmasına zaman zaman engel olmuşlardır. Bu nedenle Tıbbiye eczanesinin köşesinden karşı pencereye kadar duvar örülmüş, bando salonu dışarıda, eczane Tıbbiye tarafında bırakılarak hizmet vermesi sağlanmıştır.⁵⁴ Bu arada kendi konforları için binanın derslik, koğuş ve koridorlarının havagazı ile aydınlatılmasını, elektrik ve su tesisatının yenilenmesini ihmal etmemişlerdir.⁵⁵

Askeri öğrenciler yatakhanelerinden çıkartıldıktan sonra çatı katında konaklamaya başlamışlardır. Üstelik İngilizler karyolarını da vermemiş, yer yataklarına mahkum olmuşlardır. Çatı katındaki yer yataklarından müteşekkil bu yeni yatakhane öğrenciler arasında Hangar Palas olarak anılmaya başlamıştır. Öğrenciler, geceleri tuvaletleri kullanmaları yasaklandığından çatı katına koydukları bidonları pisuar olarak kullanmak zorunda kalmışlardır. Ayrıca o güne kadar hep arka cephedeki kapılardan binaya girip çıkan öğrencilerin bu cephedeki kapıları kullanmaları yasaklanmış, deniz tarafındaki kapıdan girip

⁴⁶ Nirven, agm; Frik, agm.

⁴⁷ Nirven, agm; Frik, agm.

⁴⁸ Nirven, agm; Frik, agm.

⁴⁹ Özbay, age, s.152.

⁵⁰ Nirven, agm, s. 297-300; Frik, agm, s. 248-250.

⁵¹ Özbay, age, s.121.

⁵² Age, s.127-133.

⁵³ Haydarpaşa Tıbbiyesi binasında şu anda Sağlık Bilimleri Üniversitesi tarafından sürdürülmekte olan restorasyon sırasında, okulun konferans salonunda duvara işlenmiş iki adet haç işareti tespit edilmiştir. Bu durum, İngilizlerin Pazar ayinlerini amfilerde değil konferans salonunda yaptığını düşündürmektedir.

⁵⁴ Üvey, agm, s.210-214.

⁵⁵ Feridun Frik, "Mütareke Yıllarında Tıbbiye", *Dirim*, 1980, 55, s. 271-277; Özbay, age, s.143-157.

çıkmaları istenmiştir. İngilizler askeri öğrencilerin üniforma ile dolaşmalarını da yasaklamıştır. Yokluk içindeki öğrenciler derslere pijamalar ile devam etmek zorunda bırakılmışlardır. Tüm bu içinde bulundukları durum askeri öğrenciler için son derece onur kırıcı olduğundan işgale karşı bir tepki göstermek isteği duysalar da en ufak bir itirazda ağır cezalara çarptırıldıklarından bu mümkün olamamıştır. Bu nedenle bir araya gelebilmek ve dayanışma içinde olduklarını gösterebilmek, ayrıca küçük de olsa bir tepki gösterebilmek için, işgalcilerin de ses çıkaramayacağı bir bahane aramaya başlamışlardır. En sonunda Osmanlı Devleti'nde ilk modern tıp okulunun açılış tarihini her yıl 14 Mart'ta Tıbbiyeliler Bayramı olarak kutladıklarını söyleyerek, bir araya gelebilecekleri bir fırsatı, o güne kadar aslında hiç kutlanmamış olan bir bayramı icat ederek yakalamışlardır.⁵⁶

1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile birlikte işgal kuvvetleri ülkemizi terk etmiş, aynı süreçte Haydarpaşa Tıbbiyesi de yeniden özgürlüğüne kavuşmuştur. Askeri tıbbiyeliler yatakhanelerine ve çalışma alanlarına geri dönerek eğitimlerine kaldıkları yerden devam etmişlerdir. Tıbbiyenin savaş yıllarında ihmal edilen ihtiyaçlarını karşılamak, eksikliklerini tamamlamak üzere yeniden çalışmalar başlatılmıştır. Bu dönemde okulun camisi büyük bir kütüphaneye dönüştürülmüştür.¹² Fizyoloji Müderrisi Kemal Cenap Berksoy ise okulun fizyoloji laboratuvarlarını genişleterek modern hale getirmek için büyük gayret göstermiştir.⁵⁷

Aslında okulun fizyoloji laboratuvarı ilk kez 1908 yılında yine Kemal Cenap Berksoy'un verdiği planlar doğrultusunda iki salonda kurulmuştur. Bu salonlardan birinde amfiteyatro, diğerinde ise fizik-kimya şubeleri, müderris odası, spektroskop ve polarimetri için karanlık odalar yer almaktaydı. 1927 yılında bitişikte bulunan farmakodinami laboratuvarının orta kata taşınması üzerine boşalan bu salon da fizyoloji laboratuvarına tahsis edilmiş ve kargir bölmeler yapılmıştır. Bunun sonucunda zemini ve duvarlarının alt kısmı çini, üst tarafı yağlı boyalı bir cerrahi ameliyat salonu, ameliyat gören hayvanlar için bir müşahade salonu, teneffüs ve tahlili gazat odası, bir istihzar odası ve bir de talebe çalışmalarına mahsus salon olmak üzere yeni birimler kazanılmıştır. Bunlara ek olarak öğrencilere deney yaptırabilmek için masalar, kimograflar, küçük Dubois-Raymond elektrik cihazları da sağlanmıştır. 18 Ekim 1831'de resmi açılışı yapılan enstitü Kemal Cenap'ın yıllar süren çabası sonucunda büro, kütüphane, özel çalışma odası ve özel kimyahanesi olan bir müderris laboratuvarı; talebe kimyahanesi; fizik işleri (gaz tahlilatı, basal metabolizma, elektrofizyoloji) salonu, histo-fizyoloji; polarimetri ve spektroskop; aseptik ameliyat salonu; istihzar odası; talebe pratiklerine mahsus salon; nazari dersler ve pratik demonstrasyonlar amfisi; ameliyat gören hayvanlara mahsus müşahade salonu; asistan ikamet odası; kapıcı odası; hademe ikamet odası ile belirli bir düzeyde hizmet verebilecek duruma gelmiştir. (RESİM 6) Ancak bu enstitü de bir buçuk yıl sonra Tıp Fakültesi'nin İstanbul'a taşınması sonucunda terkedilmiş ve harcanan bütün emekler boşa gitmiştir.⁵⁸

Tartışma ve Sonuç

Haydarpaşa Tıbbiyesi yapıldığı ilk günden itibaren konumundan tasarımı kadar pek çok özelliği bakımından tartışmalara konu olmuştur. Örneğin Cemil Topuzlu Paşa hatıralarında, okulun yapımı sırasında hiçbir doktora ve tıp hocasına danışılmamasını eleştirerek sonuçta

⁵⁶ Frik, agm; Özbay, age, s.139.

⁵⁷ Kemal Cenap Berksoy, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fisiyoloji Müessesesi Faaliyet ve Neşriyat ve Tekamül Projesi (1909-1930)*, İstanbul, Ahmet İhsan Matbaası, 1930, s. 5-72.

⁵⁸ Fahrettin Kerim Gökay, "Tıbbi Şuun- Fisiyolojiya İnstitutu", *Tıp Dünyası*, 1931, 8, s. 1475-1478; Emre Dölen, "Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy ve Darülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Enstitüsü'nün Gelişimi 1909-1933", *Osmanlı Sağlık Kurumları*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, 2008, s. 217-242.

ortaya çıkan yapının bir kışladan farksız olduğunu ve tıp eğitimi için hiç uygun olmadığını söylemektedir.⁵⁹ Oysa Rieder, Sultan'ın son yıllarda istikrarlı bir şekilde artan tıp öğrencisi sayısını göz önünde bulundurarak böyle abidevi bir bina yaptırmış olmasını yerinde bulmuştur. Üstelik okul binasının denize nazır, havadar konumunu çok beğenmiştir. Binanın, Türkiye'deki diğer şehirlerin kıskanabileceği bir şekilde, yatakhanelerinin ve sınıflarının pencerelerinden enfes ve eşsiz kara ve deniz manzarasına sahip olduğuna dikkat çekmiştir. Askeri tıbbiyeliler için inşa edilen okulun büyük pencereler ile aydınlatılan geniş koridorlarını, öğrencilerin ders aralarında vakit geçirebilecekleri ve askeri öğrencilerin kışın kötü havalarda içtimalarını yapabilecekleri fevkalade bir mekan olarak tanımlamıştır.⁶⁰

Rieder okulun iç mekanını planlarken yap-bozlardan kaçınılmasını özellikle çok önemsemiştir. Eğer yapının bir bütünlük arz etmesi ve gereksiz masraflardan kaçınmak isteniyorsa binanın her ayrıntısının özenle en baştan planlanması gerektiğini ısrarla savunmuştur.⁶¹ Ancak ısrarla üzerinde durduğu bu husus ne yazık ki yerine getirilememiştir.

Yine de büyük çabalar gösterilerek yıllar içerisinde eksikleri giderilen Haydarpaşa Tıbbiyesi, savaşlar ve yokluklar içinde çok büyük badireler atlatmasına rağmen Hasan Reşad Sığındım, Hulusi Behçet gibi dünyaca ünlü isimlerin yetiştiği bir okul olmayı başarmıştır. Ancak Haydarpaşa'daki abidevi Tıbbiye binası, 1933 yılındaki Üniversite Reformu ile birlikte terk edilmiş, okul Beyazıt'taki eski Seraskerat binasına taşınmıştır. Bu süreçte ne yazık ki yıllarca emek verilerek oluşturulan koleksiyonlar dağılmış, yılların ilmi birikimi, reform sırasında kadro dışı kalan hocalar ile birlikte kesintiye uğramıştır.

Üniversite Reformu sırasında Haydarpaşa Lisesi'ne tahsis edilen Haydarpaşa'daki Tıbbiye binası ise, tıp eğitimini bu binada almış olan Feridun Frik ve arkadaşları 1963 yılında binayı ziyaret ettiklerinde her yeri yıkık dökük olmuştur. Öyle ki o günlerde binayı kullanan Haydarpaşa Lisesi eski Tıbbiye'nin nebatat bahçesi olan arsaya sıfırdan yeni bir okul yaparak burayı terk etmeyi düşünmüştür. Hatta yeni inşa edilecek okulun planları bile hazırlanmıştır. O günkü ziyareti sonrasında kaleme aldığı makalesinde Feridun Frik, milyarlık harcamalar ile bir eşi yapılamayacak olan ve şahane bir tıp geçmişinin anıtı olan bu binanın İstanbul'a yeniden "Haydarpaşa Tıp Fakültesi" ya da bir Askeri Tıp Fakültesi olarak kazandırılmasını dilediğini yazmıştır.⁶² Bugün bu dilek, binanın Sağlık Bilimleri Üniversitesi'ne tahsis edilmesiyle ve yakın gelecekte okulun tıp fakültelerinin bu binaya yerleşecek olmasıyla yerine gelmek üzeredir. Bu emaneti devralan Sağlık Bilimleri Üniversitesi'nin gerek restorasyon sürecinde geri dönüşü olmayan hatalara fırsat vermemesi gerekse okulun sahip olduğu şanlı hatıraları yaşatması en büyük temennimizdir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzat*, 15/20, 11 Şubat 1895 (1312.Ş.15).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Yıldız Mütenevvia Evrakı* (Y. MTV), 272/19, 12 Mart 1905 (1323.M.5).

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, *Babiali Evrak Odası* (BEO), 2355/176564, 22 Haziran 1904 (1322.Rabiulahir.8).

⁵⁹Topuzlu, age, s.69.

⁶⁰Rieder, age, s. 12.

⁶¹ Robert Rieder, *Für die Türkei Band I*, Verlag von Gustav Fisher in Jena, s.65.

⁶² Feridun Frik, *Mütareke Yıllarında Tıbbiye*, *Dirim*, 1980, 55, s. 271-277; Özbay, age, s.143-157.

Makaleler

- Besim Ömer, “Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane”, *Nevsal-i Afîyet* 3, Matba‘a-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1903.
- SARI, Nil-AKGÜN, Burhan, “Haydarpaşa’da Abidevi Eser: Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahane”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2015, S. 219, s. 139-158.
- DÖLEN Emre, “Ord. Prof. Dr. Kemal Cenap Berksoy ve Darülfünun Tıp Fakültesi Fizyoloji Enstitüsü’nün Gelişimi 1909-1933”, *Osmanlı Sağlık Kurumları*, Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul, 2008, s. 217-242.
- FRİK, Feridun, “Haydarpaşa Tıp Fakültesi”, *Dirim* 1980, C. 55, S. 9-10, s. 248-250.
- FRİK, Feridun, “Mütareke Yıllarında Tıbbiye”, *Dirim*, 1980, C. 55, S. 9-10, s. 271-277.
- GÖKAY, Fahrettin Kerim, “Tıbbi Şuun- Fisiyolojiya İnstitutu”, *Tıp Dünyası*, 1931, S. 8, s. 1475-1478.
- NİRVEN, Saadi Nazım, “Türk Hekimliğinde 140. Yıl Dolayısıyla”, *Dirim* 1968, S. 1-2, s. 297-300.
- RIEDER, Robert, “Medizinische Reformbestrebungen der Türkei. Zur Eröffnung der neuen Militäer-Medizinschule in Haidar Pascha”, *Deutsche Medizinische Wochenschrift* 1903, S.50: 956-959.
- ÜNVER, Süheyl, “Mülkiye Tıbbiyesinin Tıp Fakültesi Adını Alması ve Askeri Tıbbiye İle Birleşmesi”, *Dirim*, 1972, S. 11, s. 518-522.
- ÜVEY, Doğan, “Darülfünun-u Osmani Tıp Fakültesi Eczahanesi (Haydarpaşa Tıp Fakültesi Eczahanesi) (1903-1933)”, *Dirim*, 1999, S. 7-8, s.210-214.

Kitaplar

- ATAÇ, Galip Ata, *Tıp Fakültesi (Tıp Eğitimi Tarihçesi)*, Ç. Cem Hakan Başaran, Nobel Tıp Kitabevleri, İstanbul 2017.
- BERKSOY, Kemal Cenap, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fisiyoloji Müessesesi Faaliyet ve Neşriyat ve Tekamül Projesi (1909-1930)*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1930.
- ÖZBAY, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi İkinci Cilt*, İstanbul, 1976.
- RIEDER, Robert, *Für die Türkei Band I*, Verlag von Gustav Fisher in Jena, 1903.
- RIEDER, Robert, *Für die Türkei Band II*, Verlag von Gustav Fisher in Jena, 1904.
- TOPUZLU, Cemil, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Döneminde 80 Yıllık Hatıralarım*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, 1982.

RESİM 1: Robert Rieder'in "Für die Türkei" isimli eserinde yer alan yerleşim planı ve bu plana göre binanın dikey düzlemde kullanımını gösteren şema.

RESİM 2: Robert Rieder'in planlarına göre binanın yatay düzlemde kullanımını gösteren şema

RESİM 3: Robert Rieder'in derslikler katına ait ayrıntılı planı

RESİM 4: Rieder'in uygulama dersleri ve klinik uygulamalar için tasarladığı ek binalar. Koyu renkli olan kısımlar tamamlanan, açık renkli kısımlar tamamlanmamış kısımları göstermektedir.

RESİM 5: 1908 yılında Askeri Tıbbiye ile Sivil Tıbbiye'nin birleşmesinden sonra okulun kullanım alanlarını gösteren şema

RESİM 6: Üstte fizyoloji Enstitüsü'nün 1903 ve 1908'deki durumları, altta 1930 yılında kavuştuğu durum